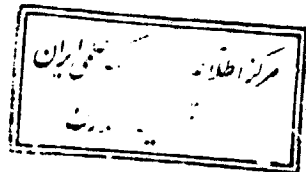

۲۹۱۳۳

۱۳۷۹ / ۷ / ۱۰

دانشگاه تهران دانشکده حقوق و علوم سیاسی

موضوع :

نقش زمان و مکان در استنباط احکام فقهی

نگارش :

علی احمدی نژاد

استاد راهنما :

حضرت آیه الله عباسعلی عمیدزنجانی

اساتید مشاور :

جناب آقای دکتر نجادعلی الماسی

جناب آقای دکتر روشنعلی شکاری

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته حقوق خصوصی

تیرماه ۱۳۷۹

۲۹۸۳۳

برگ اطلاعاتی پایان نامه کارشناسی ارشد

گروه: حقوق خصوصی و اسلامی

دانشکده: حقوق و علوم سیاسی

۱- عنوان پایان نامه: نقش زمان و مکان در استنباط احکام فقهی

۲- مشخصات استاد راهنما و مشاورین

محل اشتغال	مرتبۀ علمی	نام و نام خانوادگی	مسئولیت
دانشگاه تهران	استاد	آیة الله عباسعلی عمید زنجانی	استاد راهنما
دانشگاه تهران	استاد	دکتر نجادعلی الماسی	استاد مشاور
دانشگاه تهران	استاد	دکتر روشنعلی شکاری	استاد مشاور دوم (حسب مورد)

۳- مشخصات دانشجو

نام و نام خانوادگی: علی احمدی نژاد شماره دانشجویی: ۲۱۰۵۷۷۰۰۷ رشته و گرایش: حقوق خصوصی

۴- نیمسال اخذ واحد پایان نامه: نیمسال اول/دوم سال تحصیلی: ۷۸-۱۳۷۷ تعداد واحد: ۴ واحد

۵- اطلاعات مربوط به موضوع پایان نامه

الف - تعریف مسأله یا فرضیه:

بسیاری از مسائل فقهی بدلیل آمیختگی با شرایط صدور روایات، طرح مسأله بگونه‌ای در کتب فقهی مورد بحث قرار گرفته که به دلائل قابل قبول می توان آن مسائل را از شرایط زمانی جدا و منطبق با زمان و مکان فعلی مورد تجدیدنظر قرار داد.

ب - هدف از طرح مورد نظر و ضرورت انجام آن:

هدف اصلی این است که ما چگونه می خواهیم اصول محکم فقه را در عمل خود و جامعه پیاده کنیم و بتوانیم برای معضلات جامعه جواب داشته باشیم و همچنین چگونگی تأثیرگذاری این بحث را در تصمیم‌گیری‌های قانونگذاری در کشور مورد بررسی قرار دهیم.

ج - روش های اجرایی طرح :

این طرح غیر از مطالعه و تحقیق، روش اجرایی خاص ندارد و باید در عرصه های مختلف اعم از درون فقهی و برون فقهی به تحقیق و پژوهش پرداخته شود.

د - سابقه علمی :

درکنگره نقش زمان و مکان از دیدگاه امام خمینی (ره) مسأله مورد بحث قرار گرفته لکن بصورت جامع نیاز به بررسی کامل دارد.

ه - پیشنهاد دهنده موضوع پروژه : علی احمدی نژاد

و - از امکانات و همکاری کدام سازمان و یا واحد صنعتی جهت انجام این پروژه استفاده می شود (حسب مورد):
پژوهشکده امام خمینی

ز - برنامه زمانی، پیش بینی کلی از فهرست مطالب پایان نامه و مراجع اصلی (از صفحه پیوست استفاده گردد):

۶ - تاریخ و امضاء دانشجو و استاد راهنما و مشاورین :

دانشجو : استاد راهنما : استاد مشاور : استاد مشاور دوم (حسب مورد):

این پیشنهاد در تاریخ ۱۳۷۷/۱۲/۱۰ در کمیته تحصیلات تکمیلی گروه حقوق خصوصی و اسلامی مطرح و نظر کمیته به شرح ذیل اعلام گردید:

تصویب شد. نیاز به اصلاحات دارد تصویب نشد.

اسامی و امضاء اعضای کمیته تحلیلات تکمیلی گروه

۱- دکتر حسنعلی درودیان	۶- آیه الله عباسعلی عمید زنجانی
۲- دکتر ابوالقاسم گرجی	۷- دکتر نجادعلی الماسی
۳- دکتر ناصر کاتوزیان	۸- دکتر روشعلی شکاری
۴- دکتر سید حسین صفائی	۹-
۵- دکتر ابوالحسن محمدی	۱۰-

امضاء مدیر گروه و تاریخ :

توجه : مطالب این فرم حتی الامکان با ماشین تایپ گردد در غیر اینصورت کاملاً خوانا نوشته شود.
ارسال تصویر مناسب فرم فوق پس از تأیید و امضاء جهت بایگانی در پرونده دانشجو در سرپرستی تحصیلات تکمیلی دانشکده ضروری است.

هدیه

**به روح بزرگ بنیانگذار جمهوری اسلامی
ایران حضرت امام خمینی که حق حیات
معنوی نسبت به تمامی مسلمانان جهان
دارد.**

چکیده

با توجه به اینکه احکام اسلامی کلی و جهان‌شمول است و از طرفی قانونگذاری در اسلام خاتمه پیدا کرده است، فقهای هر عصر باید طبق شرائط و تحولات جوامع، احکام را از منابع آن استنباط کنند و کلیات احکام را بر جزئیات آن تطبیق داده و احکام حوادث و وقایع را بیان کنند. در اینجا مسلم است که شرائط و تحولات جوامع در استنباط احکام تأثیر دارد.

زمان و مکان دوظرفی هستند که جوامع انسانی را فرا گرفته‌اند و اوضاع خاص اجتماعی - سیاسی و اقتصادی هر جامعه و پیشرفت‌های علم و صنعت و سنت‌های حاکم بر هر جامعه در هر دوره باید مورد عنایت خاص فقیه باشد تا فتاوی او بصورت قوانین کارساز و مشکل‌گشا، جامعه را بسوی ترقی و تعالی سوق دهد.

تأثیر زمان و مکان در راستای تغییر موضوعات احکام است و اگر در اثر شرائط و تحولات جوامع، تغییراتی در موضوعات احکام بوجود بیاید، قهراً احکام آن موضوعات هم عوض می‌شود زیرا رابطه میان موضوع و حکم، رابطه سبب و مسبب است.

علاوه بر این در مواردی زمان و مکان نه تنها بر موضوعات بلکه بر نفس حکم شرعی نیز تأثیر می‌گذارد و حکم را متغیر می‌کند. نمونه آن احکام حکومتی هستند که زمان و مکان بر خود این احکام تأثیر دارد و اختیار حکم بدست حاکم است و حکام هرچه را مصلحت جامعه ببینند، می‌توانند به آن حکم کنند. بنابراین قدرت سیاسی و تصدّی شئون حکومت از امور فوق‌العاده مهمی است که همواره بر تأثیر زمان و مکان در اجتهاد مؤثر می‌باشد. و مصلحت محور احکام حکومتی است که تشخیص آن با مقام امامت و دولت است و از کانال مجمع تشخیص مصلحت مورد مشاوره قرار می‌گیرد.

تقدیر و تشکر

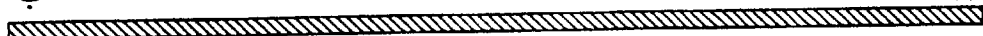
از راهنمائی‌های ارزنده حضرت استاد آیه‌الله
عمیدزنجانی که صمیمانه بنده را در تدوین و
نگارش این پایان‌نامه راهنمائی فرمودند و
همچنین از ارائه نظریات مشورتی اساتید
بزرگوار جناب آقای دکتر الماسی و جناب آقای
دکتر شکاری کمال تشکر و قدردانی می‌شود.

فهرست موضوعات

عنوان	صفحه
۱- اهمیت موضوع و ضرورت طرح آن.....	۱
۲- روش‌های تحقیق در فقه و توسعه آن.....	۳
۳- روش تحقیق.....	۸

فصل اول: شیوه قانونگذاری در اسلام و نقش زمان و مکان در اجتهاد

مبحث اول: شیوه قانونگذاری در اسلام.....	۱۱-۲۶
۴- تبیین نقطه چالش.....	۱۱
۵- راههای تمیز ثابت از متغیر.....	۱۵
۵-۱ مصالح و مفاسد.....	۱۵
۵-۲ تکوینیات و احکام اجتماعی - فردی.....	۱۷
۵-۳ کیفیت اخذ عناوین در حکم.....	۱۷
۵-۴ جعل احکام بصورت قضایای حقیقیه.....	۱۸
۶- مقام جعل احکام و فرق آن با مقام استنباط حکم.....	۱۹
۷- اقسام احکام الهی (عبادات - معاملات).....	۲۰
۷-۱ عدم تغییرپذیری شریعت در بخش عبادات.....	۲۱
۷-۲ تغییرپذیری شریعت در بخش معاملات.....	۲۱
۸- تقسیمات دیگر احکام شرعی.....	۲۲
۹- جایگاه عقل در قانونگذاری.....	۲۴
مبحث دوم: نقش زمان و مکان در اجتهاد.....	۲۷-۴۵
۱۰- ضرورت بحث.....	۲۷

صفحه	عنوان
۲۹	۱۱- مفهوم زمان و مکان
۳۲	۱۲- مفهوم تأثیرگذاری زمان و مکان
۳۴	۱۳- عوامل تشکیل دهنده زمان و مکان
۳۶	۱۴- تعریف اجتهاد و مبانی آن
۴۱	۱۵- ضرورت تحوّل در اجتهاد
۴۲	۱۶- نزاع فقه سنتی و پویا نزاع بی حاصلی است

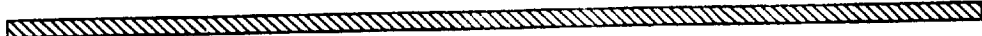
فصل دوم: چگونگی تأثیرگذاری زمان و مکان و قلمرو آن

۴۷-۷۰	مبحث اول: چگونگی تأثیرگذاری
۵۰	۱۷- زمان و مکان و دگرگونی موضوعات
۵۳	۱۸- اقسام موضوع
۵۵	۱۹- وظیفه فقیه در تشخیص موضوعات
۵۹	۲۰- نقش عرف در تشخیص موضوعات
۶۲	۲۱- عناوین ثانویه
۶۳	۱-۲۱ قاعده لاضرر
۶۴	۲-۲۱ قاعده لاجرح
۶۶	۳-۲۱ تقیه
۶۶	۴-۲۱ اصل تقدیم اهم بر مهم
۶۹	۲۲- فرق حکم ثانوی با حکم اولی
۷۰-۱۰۵	مبحث دوم: قلمرو زمان و مکان (بیان مصادیق)
۷۰	۲۳- خرید و فروش خون

صفحه	عنوان
۷۱	۲۴- حکم شطرنج، مجسمه‌سازی، تصویر و نقاشی
۷۱	۲۵- احنکار
۷۲	۲۶- مسأله عاقله
۷۳	۲۷- مسأله شهادت دادن زن
۷۵	۲۸- زمان و مکان و قانون کار
۷۷	۱- ۲۸- اولین پیش‌نویس قانون کار
۸۰	۲- ۲۸- دومین پیش‌نویس قانون کار
۸۳	۳- ۲۸- قانون کار
۸۸	۲۹- معمای تجدیدنظر در احکام و زمان و مکان
۹۵	۳۰- خسارت تأخیر تأدیه و زمان و مکان
۹۷	۱- ۳۰- تلاش بانک مرکزی برای توجیه دریافت خسارت تأخیر تأدیه
۹۸	۲- ۳۰- مشکل بانکها و طرح موضوع در مجمع تشخیص مصلحت
۱۰۰	۳۱- مشکل تعیین نوع دیه و نقش زمان و مکان

فصل سوم: احکام حکومتی در بستر زمان و مکان

۱۰۷-۱۱۶	مقدمه: کلیات
۱۰۷	۳۲- تعریف حکم حکومتی
۱۱۱	۳۳- تفاوت احکام حکومتی با احکام اولی
۱۱۳	۳۴- جایگاه احکام حکومتی
۱۱۶-۱۲۹	مبحث اول: ولایت فقیه و مصلحت
۱۱۶	۳۵- مفهوم ولایت فقیه

صفحه	عنوان
۱۱۹	۳۶- ولایت فقیه و مصلحت
۱۲۲	۳۷- مصلحت پایه احکام حکومتی است.
۱۲۵	۳۸- جایگاه مصلحت در فقه شیعه
۱۲۷	۳۹- مجمع تشخیص مصلحت نظام و جایگاه قانونی آن
۱۲۹-۱۳۸	مبحث دوم: نمونه‌های احکام حکومتی در کلام امام خمینی
۱۳۰	۴۰- مالکیت و استخراج معادن
۱۳۱	۴۱- مسأله تحدید مالکیت
۱۳۱	۴۲- حکم تشکیل شورای انقلاب
۱۳۲	۴۳- حکم نخست‌وزیری مهندس مهدی بازرگان
۱۳۲	۴۴- حکم به مصادرة اموال سلسله پهلوی
۱۳۲	۴۵- حکم سرکوبی حزب دموکرات
۱۳۳	۴۶- حکم به امیرالحاج
۱۳۳	۴۷- حکم عفو
۱۳۴	۴۸- حکم در ارتباط با تعیین هیأتی جهت تعزیرات
۱۳۴	۴۹- حکم در ارتباط با تشکیل مجمع تشخیص مصلحت
۱۳۵	۵۰- حکم به تعزیر و اعدام توهین‌کننده به حضرت زهراء - سلام‌الله‌علیها -
۱۳۵	۵۱- حکم اعدام سلمان رشدی
۱۳۸	۵۲- نتیجه‌گیری
۱۴۱	فهرست منابع و مآخذ

۱- اهمیت موضوع و ضرورت طرح آن

«زمان و مکان دو عنصر تعیین کننده در اجتهادند، مسأله‌ای که در قدیم دارای حکمی بوده، به ظاهر همان مسأله، در روابط حاکم بر سیاست و اجتماع یک نظام ممکن است حکم جدیدی پیدا کند. بدان معنی که با شناخت دقیق روابط اقتصادی و اجتماعی و سیاسی همان موضوع اول که از نظر ظاهر با قدیم فرقی نکرده، واقعاً موضوع جدیدی شده است که قهراً حکم جدیدی می‌طلبد.»^۱

در اقیانوس بی‌کران علم فقه، دست یافتن به گوهری بنام زمان و مکان و تأثیر آن در فروع متعدد فقه، چندان دشوار نیست.^۲ گوهری که به علم فقه حیات و پویائی و جاودانگی می‌بخشد و حضور برجسته آن را در ابعاد مهم جامعه بشری تداوم می‌دهد.

خیلی روشن است که تبیین این امر مهم و تشریح زوایای گوناگون آن بر عهده فقهای برجسته و اصولیان صاحب مبنا و معرفت شناسان ژرف‌نگر است که بر اثر ممارست و استمرار بحث‌های عمیق فقهی و اصولی و معرفت‌شناسی، تسلط کافی و وافق بر آن دادند و قادر بر حل معضلات و گره‌های مهم این علمند.^۳ طبعاً افرادی نظیر اینجانب توانائی ارائه بحثی عمیق و جامع را در این زمینه ندارند ولی برحسب ضرورت در این مقاله کوتاه، بررسی اجمالی این مهم را مدنظر قرار خواهیم داد، باشد که بتوانیم گوشه‌ای از افکار وسیع حضرت امام خمینی را تشریح کنیم و بتوانیم به پاره‌ای از آنچه که مقصود اصلی ایشان

۱- امام خمینی، صحیفه نور، ج ۲۱، ص ۹۸. مجموعه رهنمودهای امام خمینی، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۶۹.

۲- روح بحث از زمان و مکان را می‌توان در استنباطات مختلف فقهی مشاهده نمود همانند ابواب احیاء موت، معادن، احتکار، سبق و رمایه و ... که احیای معادن و حیزات مباحات از نمونه‌های تضييق دایره موضوعات است و باید در آنجا بررسی شود و بحث احتکار و سبق و رمایه و بیمه‌ای اجتماعی و شرکت‌ها و مسائل حقوق کار و ... از نمونه توسعه موضوع است.

۳- بحث از زمان و مکان آنجا که مربوط به روش فهم از ادله باشد، اصولی است. و آنجا که مربوط به شرایط و حدود موضوع حکم باشد، فقهی است. و آنجا که مربوط به اساس دین و تحول در معارف و ارزش‌ها باشد، کلامی است.

بوده است برسیم.

فقهاء از یک سو معتقدند که «فقه تئوری واقعی و کامل اداره انسان و اجتماع از گهواره تا گور است»^۴ و از سوی دیگر می‌دانیم که ساختار زندگی فردی و اجتماعی انسانی، روز به روز در حال تغییر و دگرگونی است و همراه با پیشرفت زمان، تحولات شگرفی در عرصه‌های مختلف زندگی انسان بوجود آمده است و از حدود دو قرن پیش و بخصوص در دهه‌های اخیر، با شتاب گرفتن تحولات در تمامی ابعاد، دیدگاهها و شکل زندگی و نوع روابط اجتماعی، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار گشته است و این تحول سریع در زمان و مکان و مسائل مستحدثه، ضرورت نگاه جدیدی را در پی دارد و دین کامل و همگانی و مدعی پاسخگویی را به جواب می‌خواند.

امروزه با تشکیل نظام جمهوری اسلامی در ایران، ضرورت پرداختن به رابطه فقه و زمان و مکان بیش از هر زمان دیگر احساس می‌شود زیرا در حال حاضر فقه بر مسند حاکمیت و قانونگذاری کشور نشسته و فقهاء بعنوان مدیران و برنامه‌ریزان جامعه در رأس قوای حاکم قرار گرفته‌اند، آن هم در عصری که روابط اجتماعی اقتصادی و سیاسی بسیار پیچیده شده و روز به روز نیازمندیهای جدیدی در عرصه قانونگذاری و مسائل اجرائی بوجود می‌آید. پس باید دید که چگونه با حفظ تمامیت فقه شیعه و پاسداری از ارزش‌های اصیل حاکم بر آن به بهترین نحو به تنظیم روابط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی در جامعه پردازیم و به تعبیر حضرت امام خمینی «هدف اصلی این است که ما چگونه می‌خواهیم اصول محکم فقه را در عمل خود و جامعه پیاده کنیم و بتوانیم برای معضلات جامعه جواب داشته باشیم»^۵

برای پاسخگویی به مسائل یاد شده و یافتن درکی صحیح از مسأله «تأثیر زمان و مکان در فقه»، لازم است که با دیدی تحلیلی به بررسی موضوع «رابطه فقه و زمان و مکان» پرداخته و مشخص کنیم که فقه تا چه حد از تغییرات و دگرگونی‌های بوجود آمده در

ساختار جوامع تأثیر می‌پذیرد. علاوه بر این ضروری است که در عرصه‌های مختلف اعم از درون فقهی و برون فقهی، به تحقیق و پژوهش پرداخته شود و این مهم، همت والای اندیشمندان و فرزانشان را به کمک و یاری می‌خواند.

۲- روش‌های تحقیق در فقه و توسعه آن

سنی‌ها بدلیل درگیر بودن با امر حکومت، خیلی زودتر متوجه مسأله شدند و از طرق مختلفی به توسعه فقه مبادرت کردند و یک فقه جدید و مدرن را بوجود آوردند و تمامی روش‌های آنها مربوط می‌شود به کلیت و فلسفه فقه. یعنی یک برون‌نگری به فقه کردند و آن چیزهایی را که اثرگذار روی فقه است، کشف نمودند.

اولین روشی که در این زمینه پیش گرفتند عبارت از توسعه فقه از طریق مقاصد الشریعه است این مسأله اولین بار توسط غزالی مطرح شد. غزالی در این باره می‌گوید: «أن جلب المنفعة و دفع المضرّة من مقاصد الحق، و صلاح الخلق فی تحصیل مقاصدهم، لکننا نحنی بالمصلحة المحافظة علی مقصود الشرع، و مقصود الشرع من الخلق خمسة، و هو ان یحفظ علیهم دینهم و انفسهم و عقلمهم و نسلهم و مالهم، فکل ما یتضمن هذه الاصول الخمسة فهو مصلحة و کل ما یفوت هذه الاصول الخمسة فهو مفسدة و دفعها مصلحة».^۶

تمام احکام شریعت پنج هدف را دنبال می‌کند و این پنج هدف، مقصود کلی دین است و دین آمده است که این پنج چیز را حفظ کند. این پنج مقصد عبارت از:

- ۱- محافظت دین مردم: حفظ دین، مصلحت‌های دینی را مطرح می‌کند.
- ۲- محافظت جان مردم: که مصلحت‌های اجتماعی را مطرح می‌کند و موجب

۶- الغزالی، الامام محمد، المستصفی من علم الاصول، الجزء الاول، ص ۲۸۶، الطبعة الاولى بالمطبعة الأميریه، سنة ۱۳۲۲ هجریه.

همچنین در این زمینه رجوع شود به ابوزهره، الامام محمد، تاریخ المذاهب الاسلامیه، دارالفکر العربی، از ص ۲۹۱ تا ص ۲۹۶، راجع به «مقاصد الاحکام» و «مراتب المصالح»، تا ص ۳۰۵.

امنیت می شود مانند نهی از قتل نفس.

۳- محافظت عقل مردم: مثلاً نهی از شرب خمر و خرید و فروش آن.

۴- محافظت نسل: که مصلحت های خانوادگی و تربیتی را مطرح می کند. مانند

نهی از زنا.

۵- محافظت مال: مانند لزوم رعایت حرمت مال دیگران که مصلحت های

اقتصادی را مطرح می کند.

غزالی می گوید هر حکمی که در راستای این اهداف است می پذیریم و دیگر به نص

اکتفا نمی کنیم و هرکجا که مصلحت دیدیم، فقه را توسعه می دهیم و هر حکمی از شریعت

که این مقاصد را از دست بدهد از شریعت حذف می شود ولو اینکه آن مطلب منصوص

باشد.

اگر دقت کنیم درمی یابیم که قیاس و استحسان و مصالح مرسله و دیگر اصول عقلی

از اینجا تولید می شوند و امروزه این مسأله مقاصد الشریعه جای علم اصول را در فقه اهل

سنت گرفته است. در حقیقت اهل تسنن یک متدلوژی جدیدی را برای فقه درست کردند

بنام «مقاصد الشریعه» و از این طریق دست به قبض و بسط فقه زدند. آن احکامی که این

مقاصد را از دست بدهد از فقه حذف می شود و آن مقاصدی که جدیداً بوجود می آید فقه

را بسط می دهد و خلاصه اینکه معتقدند که در فهم نصوص باید عنصر «مقاصد شریعت»

را در نظر بگیریم. مثلاً حفظ دین، مصلحت های دینی را ایجاب می کند و حفظ مال،

مصلحت های اقتصادی را مطرح می کند و حفظ نسل مصلحت های خانوادگی را ایجاب

می کند و همینطور... و این یک منطقی است که حاکم بر فقه است بنام «مقاصد الشریعه».

طریقه دیگر در فقه معاصر اهل سنت مطرح هست، استفاده از روش هرمنوتیک

است. هرمنوتیک نوع جدیدی از تفسیر متون با استفاده از اصول زبان شناسی است. این

روش در ابتدا جنبه ادبی داشته و کم کم به نصوص دینی و مذهبی و بخصوص تورات و

انجیل هم سرایت کرده است. و امروزه بعنوان یک متد خیلی قوی مطرح هست. در این

علم کوشش برآن است که ضابطه‌هایی برای چگونگی مواجهه و برداشت از متون مقدس فراهم آید. این ضابطه‌ها همان ضوابط تفسیرند که برنظریه‌های معرفت‌شناسی و زبان‌شناختی استوار شده‌اند.

هرمنوتیک می‌خواهد نشان بدهد که تفسیر و اجتهاد عالمان دین اسلام نیز مشمول یک اصل کلی از دانش هرمنوتیک (Hermeneutic) یعنی «ابتداء تفسیر و فهم متون بر پیش‌فهم‌ها، علائق و انتظارات مفسر» بوده است و استثنائی در کار نیست. و تنقیح تمام عبار پیش‌فهم‌ها، علائق و انتظارات مفسران و فقیهان در هر عصر، شرط اساسی و اصلی هرگونه تفسیر و افتاء قابل قبول است. نزاع و اختلاف مفسران و فقیهان را باید بیش از هر چیز در مبانی مورد قبول آنان (مقدمات و مقومات فهم) جستجو کرد و باید بررسی و داوری اصلی را به آنجا منتقل ساخت. حوزه‌های علوم اسلامی باید از دانش هرمنوتیک با تمام علاقه و توان خود استقبال کنند، زیرا مباحث این دانش است که ضرورت تنقیح مقدمات و مقومات تفسیر متون اسلامی و خصوصاً اجتهاد را روشن می‌سازد و می‌تواند به تفسیر قابل قبول اسلام در این عصر یاری رساند، معنای واژه‌ها در طول زمان تغییر پیدا می‌کند. از یک واژه در عصرهای مختلف معناهای گوناگون فهمیده می‌شود. این تفاوت معناها مربوط به خود واژه نیست. تطورات زندگی انسان و تغییرات علوم و معارف وی است که در هر عصری معناهای خاصی را بر واژگان بار می‌کند و ظهور هر سخن کاملاً بستگی به مفروضات و مقبولات مشترک و قبلی‌گوینده و مخاطبان دارد. دلالت سخن هم زمانی آشکار می‌شود که انسان یک متن را استنطاق می‌کند و معنی را بدست آورد.^۷

«... از خود یک حکم معین نمی‌توان استنباط کرد که آن حکم به یک موضوع ثابت مربوط می‌شود یا نه، و این کار به علم فقه یا علم اصول مربوط نمی‌شود. پس می‌توانیم این پرسش اساسی را مطرح کنیم که فقیه، چگونه و از چه راه می‌تواند بفهمد که موضوع حکم یک موضوع ثابت و لایتغیر است؟ بعبارت دیگر، فقیه چگونه می‌تواند معلوم کند

۷- مجتهد شبستری، محمد، (هرمنوتیک، کتاب و سنت) ویراست دوم، ص ۹-۳۳-۳۷.

جنبه‌های ثابت زندگی انسان کدام است و جنبه‌های متغیر آن کدام، تا اینکه معلوم شود حکم مورد نظر به کدام یک از این دو جنبه مربوط است؟ وی از طریق چه علومی می‌تواند جوانب و ابعاد بسیار وسیع زندگی فردی و اجتماعی انسان را بشناسد و سپس تشخیص دهد که در کجا می‌توان از نظم طبیعی و موضوع ثابت سخن گفت و در کجا نمی‌توان چنین حرفی زد؟ فقیه معنا و حدود و قلمرو این نظم طبیعی را چگونه کشف می‌کند؟

فقهای گذشته ما متناسب با آگاهی‌ها و علوم عصر خود، یک سلسله مبانی و نظرات را درباره انسان قبول کرده بودند و بدین طریق در مواردی که یک حکم را جاودانی اعلام می‌کردند، امکان جعل حکم ابدی در آن موارد را در نظر خودشان ممکن می‌دانستند. بعقیده آنان در آن موارد، یک موضوع ثابت و لایتغیر ناشی از نظم طبیعی وجود داشت و قهراً یک حکم ابدی طلب می‌کرد. آنان در شیوه فقه خود دچار نارسائی و تناقض و فلأ نبودند و شیوه علمی قابل قبولی داشتند.

فقهای عصر ما، همانطور که در مقام اثبات و استنباط حکم از ادله نمی‌توانند مقلد گذشتگان باشند، در این مسأله که معنا و قلمرو و نظم طبیعی زندگی انسان چیست و کجاست، نیز نمی‌توانند مقلد گذشتگان باشند. باب اجتهاد باید در این مرحله هم کاملاً باز باشد. اگر فقیه در این مسائل اساسی و مبنائی، از گذشتگان تقلید کند، در همین مرحله، باب اجتهاد را بر روی خود بسته است و تلاش سطحی او برای استنباط حکم از کتاب و سنت یک اجتهاد واقعی نیست و اعتبار علمی ندارد.^۸

بنابراین مقتضای روش علمی این است که فقهای عصر ما در این موضوعات مبنائی و بنیادی اجتهاد کنند. مسائل و موضوعات این اجتهاد به دانش‌هایی غیر از فقه و اصول مربوط است. این موضوعات به انسان‌شناسی علمی و فلسفی، جامعه‌شناسی، تاریخ، علم اقتصاد و سیاست، روان‌شناسی و مانند اینها مربوط است.

منظور این نیست که فقیه این عصر باید یک متخصص جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و

با علوم دیگر باشد، بلکه منظور این است که فقیه این عصر برای تنقیح پیش فهم‌های خود باید تحقیقات این علوم را مورد توجه قرار دهد و مسأله مهم فقه‌های عصر ما این است که پیش فهم‌های خود را از ناسازگاری و ناهماهنگی با دانش‌های بشری رها سازند. فقه یک نوع معرفت انسانی است که از مراجعه به متون دینی بدست می‌آید و این معرفت نمی‌تواند بر پیش فهم‌های نادرست مبتنی باشد. بدون توجه به نظریات جدید درباره انسان و جامعه، علم فقه این عصر بوجود نمی‌آید و نظام مصلحتی و جامع خود را بدست نمی‌آورد. چشم‌انداز امروز از واقعیات زندگی انسان با آن چشم‌انداز که در مقابل فقه‌های اعصار گذشته قرار داشت بسیار متفاوت است و استنباط‌های فقهی امروز باید با افق بسیار وسیع این عصر هماهنگ گردد. اگر انسان از فضای حاکم بر حوزه‌های علمیه که فضای بسته‌ای است و نیازها و مشکلات فکری و علمی جهان امروز در آن انعکاس نیافته، بیرون نیاید، تصور می‌کند که همه مشکلات حل شده و به تمامی سؤالات پاسخ داده شده است. اما اگر کسی از آن فضای محدود بیرون بیاید و به گستره محیرالعقول فرهنگی و اجتماعی انسان امروز آشنا شود، آنوقت می‌فهمد که مشکلات حل نشده و سؤالات پاسخ نیافته بسیار زیادی وجود دارد. آن وقت می‌فهمد که برای حفظ کشتی دینداران در اقیانوس پر از امواج تفکر امروز باید روابط معارف دینی را بر سایر جنبه‌های فرهنگ بشری به دقت مشخص کرد و از دین و دینداری بگونه‌ای سخن گفت که در جهان فعلی معنا و مفهوم داشته باشد.^۹

خلاصه سخن آنکه، اجتهاد مستمر در شریعت بدون اجتهاد مستمر در خداشناسی و انسان‌شناسی میسر نیست و اجتهاد مستمر در این دو موضوع اساسی نیز بدون بهره‌گیری بی‌انقطاع از علوم و معارف بشری هر عصر میسر نمی‌شود.

۳- روش تحقیق

تحقیقات علمی را براساس چگونگی بدست آوردن داده‌های مورد نیاز می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

۱- تحقیقات توصیفی (غیرآزمایشی) ۲- تحقیق آزمایشی

۱- **تحقیقات توصیفی:** تحقیق توصیفی شامل مجموعه روش‌هایی است که هدف آنها توصیف کردن شرائط یا پدیده‌های مورد بررسی است. اجرای تحقیق توصیفی می‌تواند صرفاً برای شناخت بیشتر شرائط موجود یا کمک کردن به فرایند تصمیم‌گیری باشد. عمده تحقیقات علوم انسانی، من جمله مسائل حقوقی، فقهی، را می‌توان در زمره تحقیق توصیفی بشمار آورد.

۲- **تحقیق آزمایشی:** در اینگونه تحقیقات به منظور کشف رابطه علت و معلولی میان دو یا چند متغیر از روش تحقیق آزمایشی استفاده می‌شود. برای این منظور، گروه‌های آزمایشی و گواه تشکیل می‌شود و از طریق آنها تفاوت‌های میان آزمودنی‌ها کنترل می‌شود.^{۱۰} اساساً در کارهای تحقیقی، ماهیت موضوع مورد مطالعه خود تعیین کننده روش تحقیق است. لذا در این تحقیق از روش توصیفی استفاده شده است یعنی یک روش علمی - تحلیلی از نوع کتابخانه‌ای است که از طریق گردآوری داده‌های مناسب، به تجزیه و تحلیل آنها پرداخته می‌شود و عبارت دیگر در این روش به بررسی و توصیف شرایط یا پدیده‌ها پرداخته شود و در نهایت فرضیه اصلی اثبات می‌شود. باید توجه داشت این روش مبتنی بر حفظ یک سلسله اصول و قواعد است و این وضع، فرق می‌کند با فلسفه فقه. چونکه در فلسفه فقه، بحث آزاد است که در واقع یک بحث برون‌فقهی و مبتنی بر پیش‌فرض‌های بیرونی است. اما ما در این روش، یک سری اصول و دگماهایی داریم که نباید از آنها تخلف کنیم چونکه اگر تخلف کنیم، آنوقت بحثی بکلی عوض می‌شود. حال

۱۰- زهره سرمد، عباس بازرگان، الهه حجازی، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، ص ۸۲ و ۱۰۴، مؤسسه

انتشارات آگاه، چاپ دوم، ۱۳۷۸.

آنکه معنای روشی توصیفی این است که رساننده آن اصول و دگماها می‌باشد. بنابراین گرچه جایگاه اصلی بحث «زمان و مکان» در فلسفه فقه می‌باشد، ولی بحث ما در اینجا بحث فلسفه فقه نیست چون روش ما توصیفی است که به تحلیل و تجزیه داده‌های مناسب با بحث مربوط می‌شود لذا فرضیه اصلی ما در این تحقیق «کیفیت تأثیرگذاری زمان و مکان در استنباط احکام فقهی - حقوقی» و «تبیین زوایای مختلف آن» می‌باشد. بر همین اساس، مراحل مختلف این تحقیق در سه فصل پیگیری خواهد شد. در فصل اول مبانی نظری و ضرورت طرح این فرضیه بحث خواهد شد و بیان خواهیم کرد که برای تبیین نقش زمان و مکان در اجتهاد، ضروری است که به شیوه قانونگذاری اسلام بپردازیم. و در فصل دوم به چگونگی تأثیرگذاری زمان و مکان و بیان قلمروی آن پرداخته خواهد شد و در فصل سوم احکام حکومتی را مطرح خواهیم کرد و خواهیم گفت که در احکام حکومتی «مصلحت» نقش تعیین کننده‌ای دارد و محور و پایه احکام حکومتی است.

فرضیه‌ها

۱- «حل مسأله جمع بین ثابت و متغیر»

بعد از قبول اینکه اسلام دینی جهانشمول و جاودانی است این سؤال مطرح می‌شود که اگر اسلام دینی است تغییرناپذیر و جاودانی، چگونه می‌تواند پاسخگویی شرائط دائماً در حال تغییر زندگی بشر باشد. بنابراین حل مسأله ثابت و متغیر چنان با اهمیت است که باید فرمولی ارائه شود تا هم ثبات را حفظ کند تا دین حفظ شده باشد و هم تغییر را بپذیرد تا تحجر از میان برود.

۲- «زمان و مکان در استنباط احکام فقهی - حقوقی نقش تعیین کننده‌ای دارند»

فرضیه اصلی:

۳- «کیفیت تأثیرگذاری زمان و مکان» و «تبیین زوایای مختلف آن»